

بررسی وضعیت دین‌داری در ایران: (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته)

مهدی فرجی^۱

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی نظری - فرهنگی، دانشگاه تهران

عباس کاظمی^۲

استادیار گروه ارتباطات دانشگاه تهران و عضو شورای گروه پژوهشی مطالعات فرهنگی جهاد دانشگاهی

چکیده

مقاله حاضر تلاشی برای ترسیم روند تغییرات دین‌داری مردم ایران طی سه دهه گذشته است. برای دستیابی به این مهم بر داده‌های پیمایش‌هایی که طی سه دهه گذشته در ایران انجام شده، تکیه کرده‌ایم. براساس یافته‌های پیمایش‌های سنجش دین‌داری در ایران تغییرات و نوسانات در وضعیت دین‌داری مردم را که اغلب به تفکیک بزرگسالان، جوانان، مردان و زنان آمده است، به تصویر کشیده‌ایم و نشان داده‌ایم این تغییرات در ابعاد مختلف دین‌داری و در میان اقشار مختلف جامعه و در زمان‌های مختلف متفاوت بوده است؛ به گونه‌ای که نمی‌توان به‌طور کلی از تغییرات وضعیت دین‌داری سخن گفت، بلکه باید به تفکیک گروه‌های مختلف اجتماعی و ابعاد متفاوت دین‌داری وضعیت دین‌داری را تشریح کرد. یافته‌ها نشان می‌دهد رفتارهای فردی دینی روندی باثبات یا نسبتاً صعودی داشته‌اند و این افزایش در اقشار مختلف اجتماعی کمی متفاوت است. اما برخی مناسک جمعی روندی نزولی داشته و وضعیت زنان در این بُعد متفاوت با سایر ابعاد است. وضعیت اعتقادات و تجربه‌های دینی نیز اساساً در سطح بسیار بالایی قرار دارد.

کلیدواژه‌ها: پیامدهای دینی، تجربه‌های دینی، تغییرات دین‌داری، رفتارهای دینی، وضعیت دین‌داری.

1. mfarajy@ut.ac.ir

2. akazemi@ut.ac.ir

مقدمه و طرح مسئله

«میزان دین داری در ایران چقدر است؟» و «آیا میزان دین داری در ایران در سال‌های اخیر کاهش داشته است؟». اینها سؤالاتی است که احتمالاً ذهن مدیران و محققان حوزه‌های مرتبط با دین پژوهی را در سال‌های اخیر به خود مشغول داشته است. حجم وسیع تحقیقاتی که در ایران در ده سال اخیر به انجام رسیده است نشان‌دهنده چنین نگرانی در جامعه ایرانی است. عواملی به این نگرانی دامن زده‌اند؛ به‌عنوان مثال شکل‌گیری طیفی از طرفداران نظریه سکولار شدن در ایران در سال‌های اخیر به این توهم دامن زده که جامعه ایرانی با افول دین داری همراه بوده است. از سوی دیگر شکل‌گیری حکومت اسلامی در ایران موجب بالا رفتن توقعات از رفتارهای دینی مردم شده است. درحالی‌که ممکن است جامعه ایرانی به لحاظ درجه مذهبی بودن در جایگاه تقریباً ثابتی مانده باشد، بنا به دلایل گفته‌شده، این تصور در میان دولتمردان و محققان غالب شده که وضعیت دین داری نسبت به گذشته با تنزل همراه بوده است. آیا به‌راستی چنین تصویری درست است؟

پاسخگویی به پرسش میزان دین داری در ایران، تابع پاسخ به پرسش‌های خردتری است. میزان دین داری مفهومی کلی است که تاکنون در تحقیقی عام و گسترده سنجش نشده است. به عبارت دیگر پژوهشی وجود ندارد که به‌تنهایی به این سؤال پاسخ دهد. از سوی دیگر پاسخ به این سؤال نیازمند جزئی‌تر کردن پرسش اصلی است. میزان دین داری در بین چه گروه‌هایی مدنظر است؟ میزان کدام بُعد از دین داری باید اندازه‌گیری شود؟ زیرا براساس داده‌های موجود می‌توان قضاوت کرد که این میزان در هر بُعد متفاوت است. همین‌طور نتایج گواه بر این است که دین داری بین گروه‌ها به لحاظ جنسیتی و سنی تفاوت می‌پذیرد.

از سوی دیگر در مورد شکل طرح سؤال نیز می‌توان تأمل بیشتری داشت. پرسش مهم در تحقیقات سفارشی دولتی بدین شکل است که «میزان دین داری در جامعه ایرانی چقدر است؟» همان‌طور که ویتگنشتاین (۱۳۸۰) بیان داشته است، شکل طرح سؤال، شکل روش و نوع تحقیق ما را نیز مشخص می‌سازد. باید گفت طرح پرسش از «میزان» در سؤال حاضر ما را به روشی کمی رهنمون می‌سازد، روشی که به‌واسطه آن اندازه کمی از چیزی را باید اندازه‌گیری کرد. مروری بر تحقیقات انجام‌شده می‌تواند اثبات‌کننده غلبه پارادایم کمیت‌نگر در تحقیقات دینی در ایران باشد. مناقشه حول پرسش از «میزان دین داری» فرصت دیگری می‌طلبد اما می‌توان این نکته را متذکر شد که تاکنون تحقیقی انجام نشده که بتوان به کمک آن از چنین میزانی سخن گفت. به

ناچار پرسش را به این صورت تعدیل می‌کنیم: «وضعیت دین‌داری در ایران چگونه است؟» چنین پرسشی راه را برای ما باز می‌گذارد تا با روش‌های متفاوتی در مورد وضعیت دین‌داری تأمل کنیم. نخست آنکه به جای «میزان» از «وضعیت» سخن می‌گوییم، دوم آنکه به جای مقدار عددی معین (چقدر) از «چگونگی» وضعیت دین‌داری سخن به میان می‌آید. در عین حال معتقدیم پرسش از «چگونگی» می‌تواند بر مقدار عددی نیز توجه داشته باشد و از سویی دیگر از داده‌هایی از نوع دیگر نیز بهره گیرد.

ادبیات سنجش دین‌داری

طی سال‌های دهه ۱۹۶۰-۷۰ میلادی جامعه‌شناسان و روان‌شناسان در حوزه دین تلاش کردند به صورت تجربی وضعیت دین‌داری را مطالعه کنند (همیلتون، ۱۳۷۷). مطالعات از این سنخ نیازمند مصالح و ابزار بود، اما ابزاری از جنس واقعیت. در نتیجه تلاش‌های بسیاری انجام گرفت تا شاخص‌هایی برای سنجش دین‌داری وضع شود.^۱ مهم‌ترین خصلت اغلب شاخص‌های ساخته‌شده، مطابقت آنها با مسیحیت بود. اما در این میان برخی شاخص‌ها همچون شاخص گلاک و استارک^۲ (۱۹۶۵) خصلتی صوری داشته و توان انطباق با برخی ادیان دیگر را نیز دارند. از میان مدل‌های مختلف سنجش دین‌داری، مدل گلاک و استارک از نقص‌های کمتری برخوردار است و به همین دلیل بسیاری از محققان از این الگو استفاده کرده‌اند.^۳

بسیاری از محققین در سنجش وضعیت دین‌داری صرفاً با توجه به داده‌های کم و عدم جمع‌آوری تحقیقات در سطح کلان، با بررسی بخشی از تحقیقات به ارزیابی وضعیت دین‌داری در ایران پرداخته‌اند.

با توجه به پژوهشی که ما به‌تازگی در زمینه سنجه‌های دین‌داری انجام داده‌ایم به این نتیجه دست یافتیم که غالب آنها بر مبنای الگوی گلاک و استارک ابعاد دین‌داری را سنجیده‌اند. در مقاله حاضر وضعیت دین‌داری با توجه به همین ابعاد بررسی می‌شود. بنابراین هنگامی که از

۱. برای مطالعه تفصیلی انواع شاخص‌هایی که جامعه‌شناسان و روان‌شناسان دین طی سال‌های متعددی طراحی کرده‌اند و برای درک تحولات این شاخص‌ها رجوع کنید به: سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰ و شجاعی زند، ۱۳۸۴.

2. Glock & Stark

۳. علامه جعفری نیز در تأیید مدل گلاک و استارک برای سنجش دین‌داری می‌گوید: «به نظر می‌رسد این تقسیم‌بندی [مدل گلاک و استارک] درباره جنبه‌های مختلف دین‌گرایی یکی از عالی‌ترین تقسیم‌بندی‌هایی است که در این زمینه انجام شده و لذا توجه به آن برای محققان ضرورت درجه اول دارد. بدون این تقسیم‌بندی، جامعه‌شناسی دین قطعاً ناقص خواهد بود (یادداشت‌های علامه جعفری در: ویلم، ۱۳۷۷، ۸۱).

وضعیت دین‌داری سخن می‌گویم منظور وضعیت اعتقادات دینی، مناسک دینی، تجربه‌های دینی و ابعاد پیامدی دین است. می‌دانیم به انحای دیگری نیز می‌توان از وضعیت دین‌داری سخن گفت اما تعریف ما از وضعیت دین‌داری تا اندازه‌ی زیادی تابع وضعیت سنجش دین‌داری در تحقیقات ایرانی است. بنابراین تعریف خود را به قلمرویی محدود می‌کنیم که بتوانیم پیرامون آن داده‌هایی در اختیار داشته باشیم.

همان‌طور که گفتیم از میان مدل‌های سنجش دین‌داری، مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) مدلی چندبُعدی است که نسبتاً جامع و فراگیر است و اغلب ابعاد مشترک میان ادیان را دربر می‌گیرد. به نظر گلاک و استارک همه ادیان جهانی به‌رغم تفاوت‌هایی که در جزئیات دارند، عرصه‌های مشترکی دارند که دین‌داری در آنجا متجلی می‌شود. این عرصه‌ها که می‌توان آنها را ابعاد اصلی دین‌داری در نظر گرفت، عبارتند از: بُعد اعتقادی،^۱ بُعد مناسکی،^۲ بُعد تجربی،^۳ بُعد فکری^۴ و بُعد پیامدی.^۵ ابعاد دین‌داری براساس مدل گلاک و استارک در تحقیقات ایرانی (سراج‌زاده، ۱۳۷۵، کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵) بدین شکل مورد استفاده قرار گرفته است:

۱. بُعد اعتقادی: همچون اعتقاد به وجود خدا، بهشت و جهنم، نبوت، عدالت (امامت در بین شیعیان)، قرآن و...
۲. بُعد مناسکی: مناسک و رفتارهای دینی را می‌توان در دو بُعد فردی و جمعی در نظر گرفت: مناسک فردی همچون، نماز خواندن، روزه گرفتن، قرآن خواندن و...، مناسک جمعی همچون نماز جماعت و جمعه، شرکت در مراسم دینی و...
۳. بُعد تجربی: احساس حضور خدا در کارهای روزانه، ترس از گناه، توبه، خواب‌های دینی و...
۴. بُعد آگاهی: منظور اطلاعات دینی است همچون دانستن تعداد سوره‌های قرآن، تاریخ زندگی پیامبر و ائمه، رویدادهای مهم دینی احکام و...

1. Ideological
2. Ritualistic
3. Experimental
4. Intellectual
5. Consequential

۶. با توجه به اینکه کتاب «بینش‌های اسلامی» یا «تعلیمات دینی» در دوران تحصیل (از ابتدایی تا دبیرستان) به صورت آموزش اجباری، اغلب اطلاعات دینی و تاریخ دین را به دانش‌آموزان آموزش می‌دهد، اساساً سنجش میزان اطلاعات و آگاهی دینی نمی‌تواند بیانگر میزان دین‌داری افراد در جامعه ایران باشد. به همین دلیل بسیاری پژوهشگران از سنجش این بُعد صرف نظر کرده‌اند (نگاه کنید به طالبان، ۱۳۸۰؛ سراج‌زاده، ۱۳۸۰). بالطبع به دلیل عدم وجود داده در این زمینه قادر به سنجش بُعد آگاهی دینی نیستیم.

۵. بُعد پیامدی: نگرش افراد به پیامد مواردی همچون بی‌حجابی، مصرف مشروبات الکلی، غیبت کردن و... در جامعه.

در مقاله حاضر تلاش می‌شود به‌رغم محدودیت‌های داده‌های کمی و کیفی تحقیقات، براساس داده‌هایی که پیمایش‌های ایرانی در چند سال اخیر در زمینه دین‌داری انجام داده‌اند، تصویری از وضعیت ابعاد مختلف دین‌داری ارائه شود. لازم به ذکر است، پژوهش‌های موجود در ایران هر یک به‌صورت پراکنده و نامنسجم وضعیت دین‌داری را سنجیده‌اند. برخی تنها یک بُعد و برخی دیگر ابعاد متفاوتی را سنجیده‌اند؛ برخی نیز بدون استفاده از مدلی خاص و براساس برداشت‌ها و علائق شخصی خود به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند. بر همین اساس ممکن است در تحلیل برخی ابعاد دین‌داری با داده‌های زیادی مواجه شویم و برعکس در برخی ابعاد، داده‌های مناسبی وجود نداشته باشد.

یافته‌های تحقیق

۱. مناسک و رفتارهای دینی

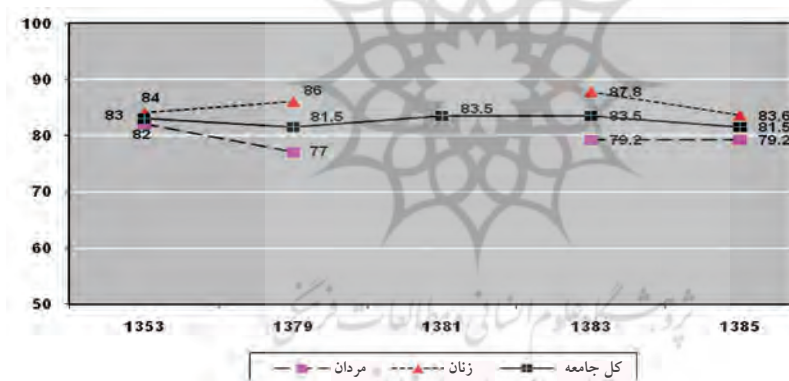
برخی جامعه‌شناسان، بعضی از ابعاد دین‌داری را مهم‌تر از ابعاد دیگر می‌دانند. دورکیم به تاسی از اندیشه‌های رابرتسون اسمیت دین‌شناس قرن ۱۹، معتقد بود در ادیان، اعتقادات دینی از اهمیت چندانی برخوردار نیستند، آنچه مهم است عمل و رفتار دینی است (دورکیم، ۱۳۸۳). در حقیقت اعمال و رفتار دینی، عینی‌ترین و ملموس‌ترین بخش دین است. به همین دلیل درک عامه از دین بیشتر، رفتارهای دینی مثل نماز خواندن و روزه گرفتن است تا اعتقادات و امور دیگر. طی سال‌های گذشته پیمایش‌های بسیاری در ایران تلاش کرده‌اند وضعیت رفتارهای دینی را بررسی کنند. در بین سؤالات و گویه‌هایی که طراحی شده، برخی بر رفتارهای واجب دینی تأکید داشته‌اند و برخی بر رفتارهای مستحب. در این بین نماز خواندن و روزه گرفتن به‌عنوان مهم‌ترین شاخص ارزیابی رفتارهای فردی دینی و نماز جماعت در مسجد و نماز جمعه نیز به‌عنوان مهم‌ترین شاخص ارزیابی رفتارهای جمعی دینی مطرح شده است. در کنار این سؤالات، سایر رفتارهای دینی همچون قرآن خواندن، شرکت در مراسم دینی (مجالس روضه‌خوانی، دعای کمیل، مراسم تاسوعا و عاشورا) زیارت اماکن مذهبی، نذر و نیاز و... نیز بررسی شده است.

الف - رفتارهای فردی دینی

روند تغییرات در مهم‌ترین رفتار دینی (یعنی نماز خواندن) نشان می‌دهد وضعیت نمازخواندن

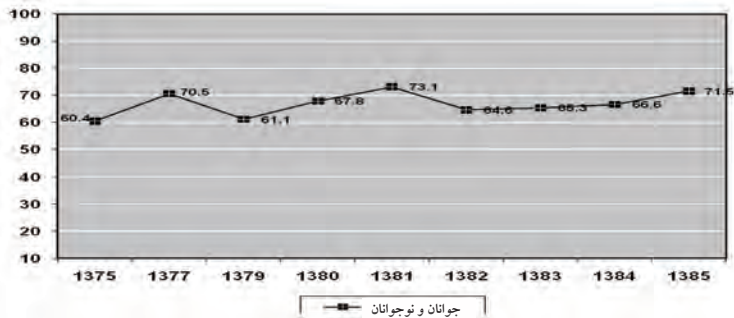
از ۱۳۵۳ تا ۱۳۸۵ تغییر خاصی نداشته و تقریباً ثابت مانده است. در ۱۳۵۳ حدود ۸۳ درصد مردم نماز می‌خوانده‌اند (اسدی، ۱۳۵۳)، در سال ۱۳۷۹، ۸۱/۵ درصد (ارزش‌ها و نگرش‌ها، ۱۳۷۹)، در سال ۱۳۸۱، ۸۳/۵ درصد (ارزش‌ها و نگرش‌ها، ۱۳۸۲)، در سال ۱۳۸۳، ۸۳/۵ درصد (تحولات فرهنگی، ۱۳۸۵) و در سال ۱۳۸۵، ۸۱/۵ درصد (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵). چنانچه نمودار شماره ۱ نشان می‌دهد با حضور عامل جنسیت، وضعیت نماز خواندن و روند تغییرات آن نیز تغییر می‌کند. زنان قسمت بالای میانگین کل جامعه را به خود اختصاص داده‌اند و مردان قسمت پایین میانگین کل جامعه را. با این حال وضعیت نماز خواندن بین زنان و مردان روند یکنواختی داشته است.

نمودار شماره ۱. روند تغییرات در نماز خواندن

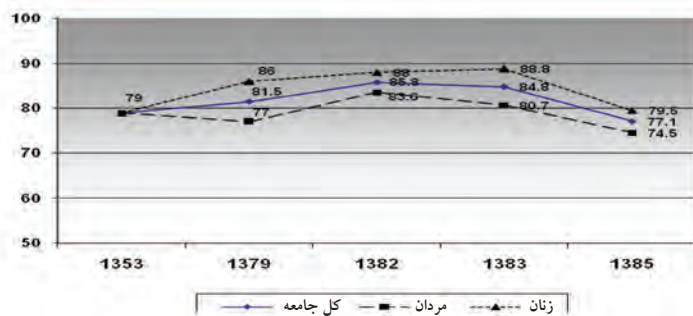

به لحاظ سنی میزان نماز خواندن جوانان (گروه سنی ۱۵-۲۴ سال) نسبت به میزان نماز خواندن بزرگسالان کمتر است که این امر به لحاظ ویژگی سنی طبیعی است. اما اگر روند تغییرات نماز خواندن طی یک دهه گذشته را در میان خود جوانان مقایسه کنیم، می‌توانیم ادعا کنیم روند به گونه‌ای نبوده که از کاهش رفتارهای دینی در بین جوانان سخن بگوییم. در سال‌های گوناگون تحقیق، داده‌ها بین ۶۰ تا ۷۳ درصد در نوسان بوده‌اند (سراج‌زاده، ۱۳۷۵؛ طالبان، ۱۳۷۷ و ۱۳۷۹؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۸۱؛ مرکز مطالعات و سنجش افکار عمومی، ۱۳۸۲؛ رضایی، ۱۳۸۲؛ غریب‌خواجه و میرزایی، ۱۳۸۳؛ غیاثوند، ۱۳۸۴ به نقل از کاظمی و فرجی، ۱۳۸۳، کاظمی و فرجی؛ ۱۳۸۵). بنابراین داده‌های پژوهش‌های انجام‌شده وضعیتی بحرانی را به لحاظ رفتارهای دینی بین جوانان نشان نمی‌دهند.

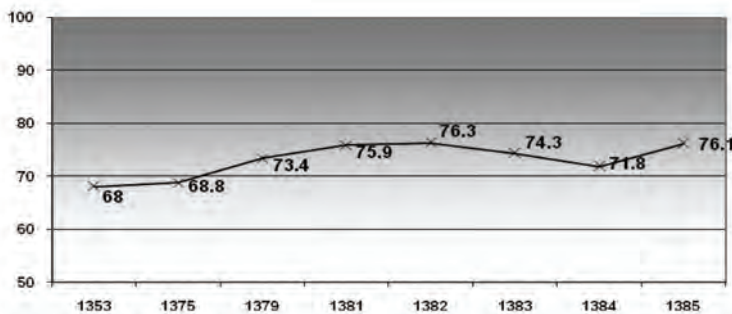
نمودار شماره ۲. روند تغییرات نماز خواندن در بین جوانان

اما وضعیت روزه گرفتن، طی این سال‌ها روند متفاوتی داشته است. در سال ۱۳۵۳ حدود ۷۹ درصد پاسنخگویان روزه گرفته‌اند (اسدی، ۱۳۵۳) در حالی که در سال ۱۳۷۹ حدود ۸۱/۶ درصد پاسنخگویان گفته‌اند روزه می‌گیرند (ارزش‌ها و نگرش‌ها، ۱۳۷۹) و در سال ۱۳۸۲ حدود ۸۵/۶ درصد پاسنخگویان روزه می‌گرفته‌اند (ارزش‌ها و نگرش‌ها، ۱۳۸۲)، در سال ۱۳۸۳، ۸۴/۵ درصد (تحولات فرهنگی، ۱۳۸۳) و در سال ۱۳۸۵، ۷۷/۱ درصد (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵) روزه گرفته‌اند. همچنین حدود ۶۸ درصد جوانان در سال ۱۳۵۳ روزه می‌گرفته‌اند (اسدی، ۱۳۵۳) که این میزان بعد از حدود یک دهه در سال‌های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۵ کاهش نداشته و ثابت مانده (سراج‌زاده، ۱۳۷۴؛ طالبی، ۱۳۷۵) و با یک روند رو به رشد تدریجی تا سال ۱۳۸۵ همراه است (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۱؛ مرکز مطالعات و سنجش افکار عمومی ۱۳۸۲؛ غریب‌خواجه و میرزایی، ۱۳۸۳، غیاثوند، ۱۳۸۴، کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵).

نمودار شماره ۳. روند تغییرات در روزه گرفتن

نمودار شماره ۴. روند تغییرات روزه گرفتن در میان جوانان

یکی دیگر از اعمال فردی دینی، قرآن خواندن است. خواندن قرآن در دین اسلام، عملی واجب نیست اما جزء اعمال مستحبی است که مسلمان مؤمن را از مسلمان عادی جدا می‌کند. در سال ۱۳۷۸ حدود ۴۲/۴ درصد مردم ایران گفته‌اند قرآن می‌خوانند که سهم زنان بیش از مردها است (رفتارهای فرهنگی ایرانیان، ۱۳۷۸). همچنین در سال ۱۳۸۲ نیز ۵۸/۱ درصد مردم گفته‌اند گاهی اوقات یا اکثر اوقات قرآن می‌خوانند. در این میان، زن‌ها بیش از مردها قرآن می‌خوانند (ارزش‌ها و نگرش‌ها، ۱۳۸۲). ۶۴/۹ درصد دانش‌آموزان تهرانی نیز گفته‌اند که قرآن می‌خوانند (سراج‌زاده، ۱۳۷۵). یکی دیگر از اعمال مستحب نذر و نیاز است. ۷۷/۵ درصد افراد جامعه در سال ۱۳۷۴ گفته‌اند که نذر و نیاز می‌کنند. زن‌ها بیش از مردها نذر می‌کنند (محسنی، ۱۳۷۹). همچنین ۶۷/۶ درصد مردم نیز صدقه می‌دهند. البته باز زن‌ها بیش از مردها صدقه می‌دهند (ارزش و نگرش‌های ایرانیان، ۱۳۸۲).

چنانچه داده‌ها نشان می‌دهد درصد بالایی از جامعه اعمال فردی واجب و مستحب را انجام می‌دهند. درصد نماز خواندن در جامعه نسبتاً بالاست و علاوه بر آن روزه گرفتن و دیگر اعمال فردی مستحب نیز درصد قابل توجهی را به خود اختصاص داده است.

ب - مناسک جمعی دینی

اغلب ادیان علاوه بر اعمال عبادی فردی، ابعاد اجتماعی زندگی را نیز دربر می‌گیرند. بُعد اجتماعی ادیان با انجام مناسک و حضور جمعی افراد محقق می‌شود. در ادیانی همچون مسیحیت بُعد اجتماعی دین با سازمان همراه است. جامعه‌شناسان دین نیز در بررسی آن، غالباً از شاخصی تحت عنوان «حضور در اجتماع دینی» یا «عضویت در اجتماع دینی» یاد می‌کنند.

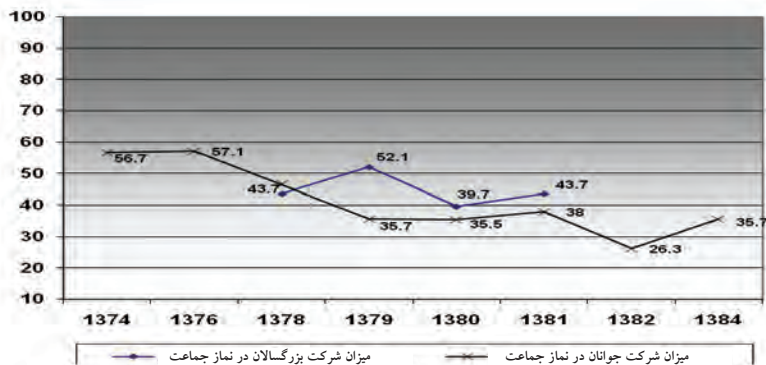
۱. در بسیاری اوقات واژه Church را نمی‌توان به کلیسا ترجمه کرد. چون آنچه مدنظر است اجتماعی از مؤمنان یا گروهی از مذهبیبون است. به همین دلیل نیز ما از حضور در اجتماع یاد کردیم نه حضور در کلیسا.

این اجتماعات اعضایی دارد که هر فردی نمی‌تواند وارد آن شود. اما در جوامع مسلمان شکل اجتماعات دینی متفاوت است و عضویت به معنای مذکور وجود ندارد، هر اجتماع دینی پذیرای تمامی مسلمانان است و به معنای اجتماعات دین مسیحی، عضویت وجود ندارد. پس منظور از مناسک جمعی دینی، اجتماعاتی است که برای انجام مناسک دینی ایجاد می‌شود، همچون نماز جماعت در مساجد، نماز جمعه، مجالس روضه خوانی، هیئت‌های عزاداری، زیارت اماکن مذهبی و... از بین این مناسک برخی از اهمیت بالاتری برخوردارند، مثل مسجد رفتن، نماز جماعت، نماز جمعه و برخی دیگر اهمیت کمتری دارند.

در سال ۱۳۵۳، ۷۱ درصد مردم گفته‌اند به مسجد می‌روند. برخی هر روز، برخی ۲ یا ۳ بار در هفته و برخی هم هفته‌ای یک بار به مسجد می‌روند. تعداد مردانی که به مسجد می‌روند بیش از زنان است. ۸۳ درصد مردها و ۵۷ درصد از زن‌ها به مسجد می‌روند (اسدی، ۱۳۵۳). در سال ۱۳۷۴ حدود ۴۳/۷ درصد مردم در نماز جماعت شرکت می‌کردند. به تفکیک جنسیت، ۴۷/۵ درصد مردها و ۴۰/۱ درصد از زن‌ها در نماز جماعت مساجد شرکت می‌کنند (محسنی، ۱۳۷۹). این روند حضور در مساجد برای اقامه نماز در سال ۱۳۷۹ به ۴۵/۵ درصد می‌رسد و در سال ۱۳۸۲ به ۴۱/۸ درصد. در این بین هم در سال ۷۹ و هم سال ۸۲ تعداد حضور مردان در نماز جماعت مساجد بیش از زنان است. حضور و شرکت جوانان در نماز جماعت نیز طی یک دهه گذشته علاوه بر اینکه نسبت به بزرگسالان کمتر بوده تقریباً روندی نزولی داشته است (قنبری ۱۳۷۴، طالبان، ۱۳۷۹؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۸۱؛ مرکز مطالعات و سنجش افکار عمومی، ۱۳۸۲؛ رضایی، ۱۳۸۲؛ غریب‌خواجه و میرزایی، ۱۳۸۳؛ غیاثوند، ۱۳۸۴ به نقل از کاظمی و فرجی، ۱۳۸۳).

نمودار شماره ۵. روند تغییرات شرکت در نماز جماعت

حضور در نماز جمعه، یکی از مناسک جمعی دینی است که در بین مسلمانان از اهمیت سیاسی نیز برخوردار است. ۷۲/۸ درصد مردم در سال ۱۳۷۹ به ندرت به نماز جمعه می‌رفتند (تنها ۲۷/۲ درصد در بیشتر اوقات به نماز جمعه می‌رفتند). همچنین زنان کمتر از مردها به نماز جمعه می‌رفتند. در سال ۱۳۸۲ این میزان افزایش پیدا کرده و ۷۸/۵ درصد مردم گفته‌اند به ندرت به نماز جمعه می‌روند. بازهم حضور زنان در نماز جمعه کمتر از مردهاست (ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲). اما جالب توجه اینکه سایر اعمال جمعی دینی تغییرات دیگری را نشان می‌دهند. مثلاً در سال ۱۳۷۴ حدود ۵۶/۷ درصد مردم گفته‌اند در مجالس روضه‌خوانی شرکت می‌کنند و در سال ۱۳۷۸ نیز این میزان ۵۴/۹ درصد بوده است. همچنین در سال ۱۳۸۲ حدود ۷۴/۶ درصد گفته‌اند در مجالس روضه‌خوانی و عزاداری شرکت می‌کنند. ۶۵/۱ درصد مردم در سال ۱۳۸۲ در هیئت‌های مذهبی شرکت کرده‌اند.

زیارت اماکن متبرکه نیز می‌تواند یکی دیگر از شاخص‌های سنجش دین‌داری باشد.^۱ در سال ۱۳۷۴ حدود ۷۰ درصد و در سال ۱۳۸۲ حدود ۷۶/۷ درصد مردم به زیارت اماکن متبرکه رفته‌اند. همچنین مراسم حاشیه‌ای مثل دعای کمیل در سال ۱۳۷۴ حدود ۲۷/۱ درصد و در سال ۱۳۸۲ حدود ۴۲/۹ درصد شرکت‌کننده داشته است.

در اینجا دو نکته قابل ذکر است: اولاً برخی مناسک مثل نماز جماعت و به‌ویژه نماز جمعه، روند نزولی دارند یعنی هرچه به لحاظ زمانی جلوتر برویم، شرکت در آنها کاهش می‌یابد اما شرکت در اجتماعات دینی چون روضه‌خوانی، مراسم عزاداری، شرکت در هیئت‌های مذهبی و زیارت اماکن مذهبی نه تنها کاهش نیافته بلکه سیر صعودی دارد. دوم؛ زنان که در تمامی ابعاد دینی پیش‌تر از مردان هستند در مناسک جمعی دینی، حضور کمتری دارند. علت این مسئله به امر اجتماعی دیگری مربوط است چراکه ساختار عموماً مردانه حوزه عمومی باعث شده زنان نسبت به مردان در بیشتر حوزه‌های عمومی و از جمله حوزه عمومی دینی کمتر حضور یابند.

۲. اعتقادات دینی

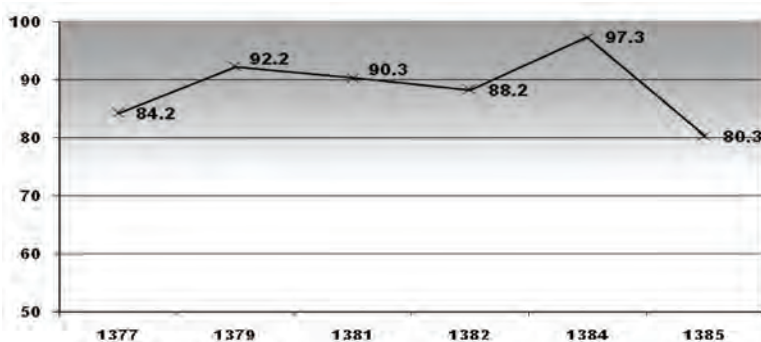
در دین اسلام سؤالاتی همچون اعتقاد به خدا، اعتقاد به بهشت و جهنم، شیطان، حقیقت داشتن دین اسلام و در مجموع اعتقاد به اصول دین را می‌توان در این بخش سنجید. یکی از

۱. در حقیقت اینکه اولویت برنامه سفر افراد اماکن مذهبی باشد (مثل مشهد، قم، جمکران و دیگر امامزاده‌ها) یا اماکن عرفی و تفریحی مثل شمال، کیش یا قشم، خود بیانگر سطحی از مذهبی بودن است. البته لازم به ذکر است دیگر با این دقت نمی‌توان سفرهای مذهبی را از سفرهای عرفی جدا کرد. به‌عنوان مثال امامزاده هاشم در مسیر شمال هم مکانی مذهبی است و هم جایگاهی توریستی.

سؤالات اعتقادی که در پژوهش ملی سال ۱۳۷۹ پرسیده شده این است: «اعمال خوب و بد انسان در روز جزا محاسبه می‌شود». ۹۵/۶ درصد مردم به این مسئله اعتقاد دارند. همین مسئله در سال ۱۳۸۲ نیز پرسیده شده است که ۹۴/۸ درصد مردم با این اعتقاد موافق بوده‌اند. در هر دو سال، زنان کمی بیش از مردان به این امر اعتقاد داشته‌اند (ارزش و نگرش‌ها، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲). همچنین در سال ۱۳۸۲ نیز در پژوهش دیگری، ۹۷/۷ درصد به زندگی پس از مرگ اعتقاد داشته‌اند (آزاد ارمکی، ۱۳۸۲). چند پژوهش دیگر نیز که در بین دانش‌آموزان انجام شده با در نظر گرفتن عامل سن، مؤید داده‌های بالاست. در مورد اینکه روز قیامت به اعمال و رفتار دقیقاً رسیدگی می‌شود، ۸۵/۷ درصد دانش‌آموزان تهرانی موافق هستند (سراج‌زاده، ۱۳۷۵). همچنین ۸۴/۹ درصد دانش‌آموزان تهرانی به زندگی پس از مرگ و ۸۴/۳ درصد نیز به بهشت و جهنم اعتقاد دارند (طالبان، ۱۳۷۶). در سال ۱۳۸۲ نیز ۸۸/۲ درصد دانش‌آموزان کل کشور معتقدند روز جزا و بهشت و دوزخ حقیقتی انکارناپذیر است (صدیق سروستانی، ۱۳۸۲).

چنانچه داده‌ها نشان می‌دهد، هم در میان بزرگسالان و هم در میان جوانان اعتقاد به روز جزا و بهشت و جهنم درصد قابل توجهی از مردم را به خود اختصاص داده است.

در مورد وجود خداوند، ۹۲/۶ درصد جوانان تهرانی معتقدند خداوند واقعاً وجود دارد (طالبان، ۱۳۷۶) و تنها حدود ۸/۲ درصد هنوز مطمئن نیستند خداوند واقعاً وجود دارد. همچنین ۹۲/۶ درصد آنان قرآن را کلام خداوند می‌دانند و ۸۰/۱ درصد به وجود فرشتگان اعتقاد دارند و ۷۷/۵ درصد نیز معتقدند شیطان واقعاً وجود دارد؛ و در نهایت اینکه ۸۵/۹ درصد آنها تصور می‌کنند با ظهور حضرت مهدی جهان پر از عدل و داد خواهد شد (سراج‌زاده، ۱۳۷۵). در مجموع بیشتر مردم از اعتقادات دینی بسیار بالایی برخوردار هستند.

نمودار شماره ۶. روند تغییرات در اعتقادات جوانان به بهشت و جهنم

۳. تجربه دینی

منظور از تجربه دینی، بُعد خصوصی و شخصی دین است که می‌تواند در هر فردی به شکلی متجلی شود. در غالب دیدگاه‌ها و تئوری‌های عرفی‌شدن، در خوشبینانه‌ترین حالت، اندیشمندان پیش‌بینی می‌کردند در دنیای مدرن تنها این بُعد از دین‌داری باقی خواهد ماند. یعنی دینی خصوصی و فردی که از حوزه عمومی خارج شده است. پس شاید بتوان گفت از برخی جهات این بُعد مهم‌تر از بقیه ابعاد و گران‌سنگ‌تر از ابعاد دیگر است. با این اوصاف بُعد تجربه دینی یا احساس و عواطف دینی بیانگر شخصی‌ترین و خصوصی‌ترین ابعاد دین‌داری افراد است. احساس نزدیکی به خدا، توبه، ترس از خدا، احساس وسوسه شدن توسط شیطان، توکل و توسل به خدا و ائمه و خواب‌های دینی همگی بیانگر تجربه‌های دینی افراد است. در مورد اینکه افراد چقدر از خدا در زندگی کمک می‌خواهند، در سال ۱۳۷۹ حدود ۹۴/۲ درصد مردم گفته‌اند به میزان زیادی از خداوند کمک می‌خواهند. همچنین در سال ۱۳۸۲ نیز ۹۳/۱۷ درصد افراد، بیشتر اوقات در زندگی از خداوند کمک می‌خواهند (ارزش‌ها و نگرش‌ها، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲).

در زمینه احساس حضور خداوند، ۹۵/۶ درصد دانش‌آموزان کل کشور در سال ۱۳۸۲ معتقدند همواره خدا را حاضر و ناظر بر رفتارهای خود می‌بینند (صدیق سروستانی، ۱۳۸۲). ۸۶/۷ درصد دانش‌آموزان تهرانی نیز گفته‌اند گاهی اوقات احساس ترس از خداوند به آنها دست می‌دهد (سراج‌زاده، ۱۳۷۵) و ۸۸/۳ درصد دانشجویان نیز حضور خدا را در زندگی روزانه‌شان احساس می‌کنند (فرجی و حمیدی، ۱۳۸۲). ۹۳/۸ درصد دانش‌آموزان گاهی احساس توبه می‌کنند و از خدا می‌خواهند برای جبران گناهانشان به آنها کمک کند. ۷۵/۸ درصد نیز هرگاه به حرم امامان می‌روند احساس معنویت عمیق به آنها دست می‌دهد (سراج‌زاده، ۱۳۷۵).

از آنجا که تجربه دینی افراد خصوصی‌ترین جنبه دینی آنهاست و از طرفی کمترین آیین و قواعد را دارد، لذا افراد آزادانه و به هر شکل ممکن می‌توانند با خدای خود ارتباط برقرار کنند و تجربه‌ای از وجود و حضور خدا پیدا کنند. در میان ابعاد مختلف دین‌داری، تجربه‌ها و عواطف دینی همیشه بالاترین میزان دین‌داری را به خود اختصاص می‌دهند. در تجربه‌های دینی نیز زنان از مردان، پیش‌تر هستند. همان‌طور که در مقدمه تجربه دینی اشاره کردیم، بُعد تجربه دینی مقاوم‌ترین بخش دین‌داری است. داده‌ها نیز مؤید این مطلب است که تجربه‌های افراد در سطح بسیار بالایی در زندگی روزمره جریان دارد.

۴. پیامد دینی

منظور از پیامدهای دینی این است که اگر برخی دستورات و یا نهی شده‌های دینی مانند خرید و فروش مشروبات الکلی، خوردن گوشت خوک، بی‌حجابی و... انجام نشود، آیا لزوماً پیامدی برای جامعه خواهد داشت؟ متأسفانه در این زمینه داده‌های بسیار کمی وجود دارد. با این حال به چند گویه‌ای که در این زمینه وجود دارد اشاره می‌کنیم.

سراج‌زاده (۱۳۷۵) در پژوهش خود از دانش‌آموزان چند سؤال در زمینه پیامدها کرده است: «با پدیده بدحجابی باید با قاطعیت مبارزه کرد»: ۵۳/۲ درصد دانش‌آموزان موافق هستند. «در مورد خرید و فروش مشروبات الکلی نباید سخت‌گیری کرد»: ۷۸/۲ درصد مخالف هستند. «رهبران سیاسی باید کاردان باشند و مذهبی بودن یا نبودنشان چندان مهم نیست»: ۳۶ درصد موافقت و ۴۲/۲ درصد مخالف.

همچنین ۵۳/۱ درصد مردم در سال ۱۳۷۹ موافق عدم اجازه چاپ به کتاب‌هایی هستند که با عقاید دینی تضاد دارند و ۳۴/۴ درصد نیز مخالف این امر هستند. در سال ۱۳۸۲ نیز ۴۱/۳ درصد مردم معتقدند باید جلوی کتاب‌ها و فیلم‌هایی را که باعث ناراحتی افراد مذهبی می‌شود، گرفت و ۴۴/۵ درصد مخالف این امر هستند. در سال ۱۳۷۹ حدود ۴۲ درصد با این مطلب که «به کسانی که معتقد به جدایی دین از سیاست هستند نباید پست و مقام داد»، مخالف و ۳۶/۵ درصد موافق و در سال ۱۳۸۲ نیز حدود ۵۳/۲ درصد مخالف و ۳۲/۴ درصد موافق بودند (ارزش‌ها و نگرش‌ها، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲).

همان‌طور که گفتیم داده‌ها در زمینه پیامدهای دینی ناچیز و پراکنده است و امکان ارزیابی دقیق و مقایسه طولی را کمتر می‌دهد.

نتیجه‌گیری

براساس داده‌های موجود می‌توان ادعا کرد نگرانی در مورد افول دین‌داری و تنزل وضعیت دینی در ایران چندان موجه نیست. همان‌طور که گفته شد چنین نگرانی به دلیل افزایش توقعات حاکمان از رفتارهای دینی مردم (به دلیل در دستورکار قرارگرفتن دینی‌سازی جامعه بعد از انقلاب) و به‌طور همزمان گسترش نظریه‌های سکولار شدن در دهه اخیر بوده است. این نگرانی موجب دامن زدن به طیف جدیدی از برنامه‌های دینی‌سازی در جامعه شده، تبلیغات رسانه‌ای جوانان را مخاطب خود قرار داده‌اند و بخش عمده‌ای از تحقیقات سازمان‌ها بر دین‌داری

جوانان اختصاص یافته است؛ به گونه‌ای که ۷۲ درصد تحقیقات در زمینه سنجش دین‌داری بر جوانان متمرکز بوده‌اند (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵). جالب آن است که نماد دین‌داری نه در توجه به خدا و غنای تجربه‌های دینی بلکه بر نوعی فرمالیسم دینی و رفتارهای ظاهری متمرکز بوده است، به گونه‌ای که ۷۰ درصد تحقیقات دینی بر سنجش مناسک دینی افراد متمرکز بوده‌اند. بنابراین غالب این محققان، تضعیف بخشی از ظواهر دینی و ایدئولوژیکی را تضعیف دین‌داری قلمداد کرده‌اند. در این مقاله مشخص شد که نه تنها رفتارهای دینی افراد نسبت به سال‌های گذشته چندان تفاوتی نداشته، بلکه در برخی از اشکال نیز گسترش داشته است.

در اینجا این پرسش طرح می‌شود که آیا داده‌ها و مباحث مطرح‌شده در این مقاله کفایت لازم را برای پاسخ گفتن به پرسش اولیه در مورد چگونگی وضعیت دین‌داری در ایران دارند؟ حقیقت این است که در اینجا تنها می‌توانیم براساس داده‌های موجود، گمانه‌زنی‌هایی انجام دهیم و حول چنین پرسشی تأملاتی داشته باشیم. شکی نیست داده‌های موجود در ایران در زمینه سنجش دین‌داری ناکافی است. اعتبار و روایی داده‌های موجود جای بحث دارد و همچنین کمتر پژوهشی براساس مدلی خاص، وضعیت دین‌داری جامعه آماری‌اش را مطالعه کرده است. ضعف پیمایش و روش‌های دقیق کمی در ساختن گویه‌ها، مقیاس‌ها و جمع‌آوری داده‌ها کاملاً مشهود است. همان‌طور که گفته شد، ما در این مقاله ادعای غیرقابل مناقشه‌ای طرح نکردیم، در عین حال تأکید می‌کنیم تاکنون افول وضعیت دین‌داری در هیچ پژوهشی تأیید نشده است. همین موضوع بر استحکام ادعای ما می‌افزاید.

براساس آنچه موجود است، تمامی چهار بُعد دین‌داری (مناسکی، اعتقادی، تجربی و پیامدی) روند مشخصی را طی نکرده‌اند. اعتقادات دینی در سطح بسیار بالایی قرار دارند و حتی در برخی موارد افزایش یافته‌اند. تجربه‌های دینی نیز همچون اعتقادات دینی روندی رو به رشد یا ثابت را داشته است. پیامدهای دینی به دلیل فقدان داده‌های کافی و معتبر، روند نامشخصی دارد، در برخی موارد در طی چند سال اخیر کاهش داشته و در برخی موارد افزایش یافته است.

اما بیشترین داده‌ها و بیشترین نوسانات، در مناسک فردی و جمعی دینی قابل مشاهده است. در اعمال فردی دینی از سال ۱۳۵۳ تاکنون نماز خواندن تغییر خاصی نداشته است. اما از همین سال تاکنون روزه گرفتن سیر صعودی در پیش گرفته است. سایر اعمال فردی دینی مثل قرآن خواندن نیز روند رو به رشدی داشته است. در میان مناسک جمعی دینی مسجد رفتن،

رفتن به نماز جماعت و نماز جمعه از روندی نزولی برخوردار است. کاهش این اعمال هم نسبت به ابعاد دیگر و هم نسبت به گذشته خودشان قابل مشاهده است. اما سایر اعمال جمعی دینی مثل شرکت در مجالس روضه‌خوانی، هیئت‌های عزاداری و زیارت اماکن مذهبی تقریباً ثابت یا در حال رشد بوده است. شاید پژوهشگران دینی چنین رخدادی را با پدیده بی‌شکلی دینی یا سیاست‌زدایی از حریم دینی تعبیر کنند. این مسئله‌ای است که تبیین آن نیازمند تأمل بیشتری است.

همان‌طور که گفته شد، پرسش از «میزان»، موجب طرح پرسش‌های کمی برای اندازه‌گیری دین‌داری افراد شده است. جدا از بحث پیرامون امکان اندازه‌گیری میزان دین‌داری افراد، می‌توان این سؤال را طرح نمود که آیا مقیاس‌های موجود به‌راستی ابعاد دین‌داری را سنجش کرده‌اند. در زمینه رفتارهای دینی یا حتی اعتقادات دینی آسان‌تر می‌توان داوری کرد. چراکه پرسش از رفتارها و اعتقادات از طریق پرسشنامه معقول‌تر است، اما این قضیه برای برخی دیگر از ابعاد دینی چون تجربه‌های دینی متفاوت می‌شود. اینکه آیا گویه‌ها به‌راستی تجربه‌های دینی افراد را اندازه‌گیری کرده‌اند، به‌سختی می‌توان در مورد چنین مسئله‌ای داوری کرد.

منابع

- آزاد ارملکی، ت. (۱۳۸۲) تحلیل ثانویه داده‌های طرح ملی تغییرات ارزش‌های فرهنگی در ایران، معاونت پژوهشی دانشگاه تهران، طرح پژوهشی منتشر نشده.
- اسدی، ع. (۱۳۵۳) گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران، گزارش از یک نظرخواهی ملی در سال ۱۳۵۳، تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
- دورکیم، ا. (۱۳۸۳) صور بنیانی حیات دینی، ترجمه باقر پرهام، تهران: نشر مرکز.
- رجب‌زاده، ا. (۱۳۷۹) رفتارهای فرهنگی ایرانیان، تهران: دفتر طرح‌های ملی.
- رضایی، م. (۱۳۸۱) بررسی تأثیر محیط‌های آموزشی بر نگرش‌های دانشجویان دوره‌های بلند مدت علمی - کاربردی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت آموزشی، پژوهشی و فرهنگی، مرکز برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی.
- سراج‌زاده، ح. و توکلی، م. (۱۳۸۰) «بررسی عملیاتی دین‌داری در پژوهش‌های اجتماعی»، در نامه پژوهش، دوره -، شماره ۲۱ و ۲۰، صص ۱۸۷-۱۵۹.
- سراج‌زاده، ح. (۱۳۷۷) «نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی»، در نامه پژوهش، دوره ۲، شماره ۸ و ۷، صص ۱۲۰-۱۰۵.
- شجاعی‌زنده، ع. (۱۳۸۴) «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، شماره ۱، صص ۶۶-۳۴.
- صدیق سروستانی، ر. (۱۳۸۲) بررسی وضع موجود سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان کل کشور، معاونت تربیت بدنی و تندرستی وزارت آموزش و پرورش، طرح پژوهشی منتشر نشده.
- طالبان، م. (۱۳۷۹) بررسی تجربی دین‌داری نوجوانان کشور، وزارت آموزش و پرورش، معاونت پرورشی.
- _____ (۱۳۷۷) سنجش دین‌داری و گرایش جوانان دانش‌آموز نسبت به نماز، اداره آموزش و پرورش منطقه ۵ تهران، معاونت پرورشی.
- طالبی، ا. (۱۳۸۰) «عملکرد دینی دانشجویان و نمادهای دین‌داری در میان دانشجویان دختر»، در نامه پژوهش، دوره -، شماره ۲۱ و ۲۰، صص ۹۶-۷۷.
- غریب‌خواجه، س. و میرزایی، ح. (۱۳۸۳) بررسی نگرش فرهنگی - اجتماعی، سیاسی و دینی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی تبریز و برخی عوامل مؤثر بر آن، جهاد دانشگاهی استان آذربایجان شرقی، گروه پژوهشی علوم اجتماعی.
- غیاثوند، ا. (۱۳۸۴) بررسی نگرش دانشجویان نسبت به رفتارهای دینی (مطالعه تجربی دانشجویان دانشگاه‌های تهران)، سازمان تبلیغات اسلامی، معاونت پژوهشی و آموزشی.
- فرجی، م. و حمیدی، ن. (۱۳۸۲) پدیدارشناسی هویت اجتماعی و وضعیت دین‌داری زنان، اداره کل تحقیق و توسعه صدا، طرح منتشر نشده.
- قنبری، ق. (۱۳۷۴) شیوه‌های گرایش جوانان به فرهنگ نماز در استان چهارمحال و بختیاری، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی چهارمحال و بختیاری.
- کاظمی، ع. و فرجی، م. (۱۳۸۱) بررسی رابطه استفاده از اینترنت و ماهواره با وضعیت دین‌داری دانش‌آموزان و دانشجویان، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما.

_____ (۱۳۸۲) «عرفی شدن و زندگی روزمره»، در نامه علوم اجتماعی، دوره - ، شماره ۲۱، صص ۲۴۳-۲۶۹.

_____ (۱۳۸۵) *سنجه‌های دین‌داری در ایران*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
_____ (۱۳۸۵) *آزمون سنجه‌های دین‌داری در ایران: با تأکید بر تحقیقات گذشته*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

_____ (۱۳۸۵) *یافته‌های پیمایش ملی تحولات فرهنگی*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی ایران.
_____ (۱۳۷۹) *بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران*، تهران: دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی کشور.
_____ (۱۳۸۲) *بررسی عوامل مؤثر بر دین‌داری جوانان و پیامدهای آن* مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی (۱۳۸۲) *بررسی عوامل مؤثر بر دین‌داری جوانان و پیامدهای آن* در شهر تهران.

_____ (۱۳۷۷) *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر تبیان.
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۰) *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج اول)*، تهران: دفتر طرح و پیمایش ارزش و نگرش‌ها.

_____ (۱۳۸۲) *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج دوم)*، تهران: دفتر طرح و پیمایش ارزش و نگرش‌ها.

_____ (۱۳۸۰) *پژوهش‌های فلسفی*، ترجمه فریدون فاطمی، تهران: نشر مرکز.

_____ (۱۳۷۷) *جامعه‌شناسی ادیان*، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: تبیان.

- Glock, C. & Stark, R. (1965) *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally.

